

De evolutie van de Utrechtse limes

Een interpretatiestrijd in de negentiende eeuw

David van Oeveren

Sinds 2021 is Utrecht een UNESCO Werelderfgoed rijker, namelijk de Neder-Germaanse limes. Het stukje ‘Neder-Germaans’ loopt vanaf de Noordzee, dwars door het huidige Nederland en de Duitse deelstaten Noordrijn-Westfalen en Rijnland-Palts. Het 150 kilometer lange traject dat door Nederland loopt, is slechts een onderdeel van een veel groter limes-netwerk, waarvan andere delen hun eigen werelderfgoed-label dragen, zoals de Muur van Hadrianus, de Muur van Antonius en de Donaulimes. De nominatie en verkiezing tot werelderfgoed hebben geleid tot veel aandacht in de landelijke en lokale pers, waarin de limes steeds als militaire grens werd beschreven.

Tegenwoordig wordt de limes vooral gezien als de harde grenslijn tussen het Romeinse Rijk en de omringende ‘barbaren’. Dit artikel toont aan dat ons hedendaagse begrip van de limes als militaire grens pas rond het interbellum is ontstaan en veel overeenkomsten vertoont met de Bataafse mythe, die vooral in de vroegmoderne tijd veel populariteit kende. Tijdens de opkomst van archeologie als wetenschap in de negentiende eeuw werd het militaire karakter dat voorheen als dominant werd gezien, en na het interbellum weer in zwang zou raken, sterk bevestigd. Historici en archeologen in de negentiende eeuw zochten actief naar een veel bredere interpretatie van de Romeinse aanwezigheid, die ook de sociaal-economische uitwisseling en culturele ontwikkeling benadrukte.

Dit artikel geeft een overzicht van de opkomst van het academische limes-onderzoek in Utrecht en bestudeert hoe de

introductie van het begrip ‘limes’ aan het begin van de twintigste eeuw onze blik op de Romeinse aanwezigheid in het huidige Utrecht heeft beïnvloed. In totaal zijn er zes sites in Utrecht die deel uitmaken van de lijn: het centrum van Woerden, Leidsche Rijn, Hoge Woerd, Groot Zandveld, het Domplein en Vechten. De sites bij het Domplein, Vechten en Hoge Woerd zijn de belangrijkste voor de onderzoeksvraag, omdat deze castella zijn gevonden tijdens de opkomst van het archeologisch onderzoek in Utrecht en daarmee het meeste inzicht geven in het ontstaan van de academische beeldvorming. Het jubileumnummer van het *Jaarboek Oud-Utrecht* biedt een uitstekende gelegenheid om op het ontstaan van dit vakgebied te reflecteren, aangezien het tijdschrift van de vereniging Oud-Utrecht een belangrijke rol heeft gespeeld door vele archeologische publicaties een platform te bieden.

Van Bataafse mythe naar de eerste bodemonderzoeken in Utrecht

In de negentiende eeuw vond een belangrijke verschuiving in de methode van historische kennisvergaring plaats. Voorafgaand aan de negentiende eeuw werden alleen geschreven geraadpleegd, die vooral een nadruk leggen op de militaire interactie tussen de Romeinen en ‘barbaarse’ Bataven. Vooral de *Historiae* van Tacitus was van belang voor Nederlandse geschiedschrijvers, omdat dit werk uitgebreid de Bataafse Opstand van 69-70 na Christus bespreekt. Met de komst van archeologie in de negentiende eeuw kwam nieuw bronnenmateriaal beschikbaar, dat een bredere visie op de Romeinse geschiedenis in Utrecht mogelijk maakte.

1 Portret van Jacobus Scheltema, geschilderd door Wilhelmina Geertuida van Idsinga naar Willem Bartel van der Kooi, 1798-1819. COLLECTIE RIJKSMUSEUM AMSTERDAM, INV.NR. SK-C-1556.

De Bataven waren een Germaanse stam die woonde in een gebied dat nu delen van Nederland omvat. De Bataven hadden een alliantie met de Romeinen en leverden soldaten voor het Romeinse leger. Met de interne ongeregelde heden tijdens het Vierkeizerjaar zagen zij hun kans schoon om in opstand te komen. Ze werden geleid door Gaius Julius Civilis, een voormalig Romeins soldaat die was verbannen vanwege vermeende samenzwering tegen de keizer. Civilis slaagde erin om steun te

krijgen van andere Germaanse stammen en vormde een leger dat zich verzette tegen de Romeinse overheersing. Onder leiding van Civilis slaagde het erin om twee Romeinse legioenen te verslaan. Hoewel de opstand begon met een reeks overwinningen, wist de Romeinse generaal Quintus Petillius Cerialis uiteindelijk de Bataven te verslaan. Civilis werd gevangengenomen en de Bataven werden gedwongen om weer trouw te zweren aan Rome. Tijdens de Nederlandse Opstand

(1568-1648) werd de strijd tegen de Spanjaarden vergeleken met de strijd van de 'dappere' Bataven tegen de Romeinen. Historici Auke van der Woud en Haitsma Mulier stellen dat deze Bataafse mythe zijn hoogtepunt bereikte met de oprichting van de Bataafse Republiek in 1795, maar constateren ook dat de mythe snel aan populariteit verloor onder de Nederlanders. Onder invloed van archeologische ontdekkingen verschoof de aandacht naar de prehistorie. Dit vormt een contrast met andere landen in het moderne Europa, waar de nationale oudheid nog steeds van belang was tijdens deze periode.¹ Tegelijk met de verdwijning van de Bataafse mythe ontstond een nieuwe opvatting over het bedrijven van historisch onderzoek. Terwijl de Bataafse mythe alleen op geschreven bronnen was gestoeld, ontstond het verlangen om deze 'mythe' met materiële objecten te verifiëren. In het onderzoek naar de Romeinen in Utrecht was de negentiende-eeuwse historicus Jacobus Scheltema zeer belangrijk. In zijn rede 'Eenige Bedenkingen over het gemis en belang van een goede plaatsbeschrijving en bijzondere geschiedenis van Utrecht' in 1823, pleitte Scheltema voor diepgaand en systematisch onderzoek naar de Utrechtse geschiedenis, met name de Romeinse geschiedenis (Afb. 1). Over deze Romeinse geschiedenis zei hij dat er 'veel over geschreven is, maar niets is beslist'.² Scheltema doelde hiermee op de vele historici voor hem, zoals Gerard van Loon en Jan Wagenaar, die zich baseerden op literaire bronnen zoals de werken van Tacitus en Caesar. De inhoud van dergelijke bronnen was echter nooit op basis van systematisch materieel onderzoek bevestigd. Scheltema brak daarom een lans voor een nieuwe, archeologisch-wetenschappelijke kijk op de Romeinse geschiedenis, die minder leunt op de 'mythes' uit geschreven bronnen en meer tastbaar en weerlegbaar wordt gemaakt. Door deze verandering in het historisch onderzoek kwam er ook meer ruimte voor andere perspectieven en interpretaties van de geschiedenis. In plaats van

enkel de politiek-militaire geschiedenis te belichten, kreeg ook de economische en culturele interactie tussen de Romeinen en de inheemse bevolking meer aandacht. Als antwoord op Scheltema's oproep tot systematisch onderzoek naar Romeins Utrecht werd vijf jaar later de Commissie tot het Opsporen van Romeinsche Oudheden opgericht door de gouverneur van Utrecht, Florent van Ertborn. Historicus Auke van der Woud beschrijft de oprichting van deze commissie als een vroege vorm van erfgoedpolitiek in Nederland en een goed voorbeeld van hoe de Rijksoverheid van het nog tamelijk jonge Koninkrijk der Nederlanden het behoud en onderzoek naar Romeinse oudheden stimuleerde.³ De hierop volgende opgravingen, voor het eerst gefinancierd door het Rijk, leverden echter weinig op. Bij Vechten was er een tekort aan handen om het vele puin dat werd gevonden weg te ruimen. Met de Belgische opstand van 1830 kwam het opgravingswerk helemaal stil te liggen, hoewel er in 1841 in de *Utrechtsche Courant* nog melding wordt gemaakt van de ontdekking van een Romeinse weg.⁴ Ideeën om te graven bij de Hoge Woerd in De Meern liepen ook op niets uit. In Scheltema's eerste optekeningen van zijn bezoek in 1823 ziet hij meteen de potentie van de plek, en hoopt hij op een spoedig begin van opgravingen:

Dit berigt van eigene bevindingen, zal, hoop ik, genoeg zijn ter aanmoediging van anderen, om deze beide belangrijke punten van den Vaderlandschen bodem met belangstelling gade te slaan. Hoeveel opmerkelijks hebben de vergravingen te Zanten in het Kleefsche (Castra Vetera) en te Ubbergen bij Nijmegen in onzen tijd opgeleverd, en zoude men ook dergelijke pogingen alhier niet te verrijking van het bijna ledig Museum kunnen bewerkstelligen?⁵

Hoewel het toeval wil dat er sinds de jaren 2000 inderdaad een museum op de Hoge

Woerd is gekomen, was de aandacht voor deze site allerm minst vanzelfsprekend. Dit leidde nogal eens tot frustratie, zoals ook bij Caspar Reuvers, hoogleraar en directeur van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden, die in 1826 in een bespreking van de legerplaatsen bij De Meern en Vechten nog maar eens benadrukte dat het van groot belang was om verder archeologisch onderzoek uit te voeren: 'Waarom onderzoekt men toch in andere landen de grond nauwkeuriger dan in het onze?'⁶ Opvallend aan de manier waarop Scheltema de Romeinse tijd beschrijft, is het gebrek aan 'grensdenken'. Natuurlijk spreekt hij van 'legerplaatsen' die mogelijk te vinden zijn in De Meern, Vechten en Utrecht. Maar in plaats van deze te zien in de context van een grenslijn of door deze te interpreteren vanuit de Bataafse mythe, is Scheltema alleen geïnteresseerd in de culturele en economische interactie vanuit deze mogelijk te vinden castella. Wellicht

komt dit door de nieuwe visie van Scheltema, die meer objectgericht is dan gebaseerd op literaire bronnen. Hoewel de vestingen nog niet waren gevonden, was er inmiddels wel een collectie fibulae, potten en munten uit de grond gehaald, die veel meer wijzen op handelscontacten dan op militaire aanwezigheid. Dezelfde focus op culturele en economische uitwisseling is terug te zien in de prijsvraag van het Provinciaal Utrecht Genootschap (PUG) in 1842, over het contact tussen de Friezen en de Romeinen.⁷ De vele inzendingen, waaronder die van Hendrikus Octavius Feith, archivaris in Groningen, en de Friese advocaat Johan Henrik Beucker Andreae, bespreken tot in detail de onderlinge handelscontacten en lijken de fixatie met de Bataafse Opstand definitief de rug toe te hebben gekeerd. Pas tijdens het verleggen van de Utrechtse fortenlinie in de jaren 1860 en 1870 werden er, geheel toevallig, belangrijke vondsten

Bronzen lampje in den vorm
eener schoen vroeger
te Vechten gevonden.

2 Enkele vondsten bij Vechten, zoals getekend door Samuel Muller Fzn. In zijn verslag van de opgravingen aldaar in de jaren 1892-1894. [AFBEELDING IN MULLER 1895, 206.](#)

gedaan. De belangrijkste vondst was toch wel de inscriptie 'Fectio' op een votiefsteen. Met deze votiefsteen kon eindelijk met zekerheid worden gezegd dat het Romeinse Fort Fectio, dat wordt genoemd op de beroemde Romeinse Peutingerkaart en de vroegmiddeleeuwse Ravenna-kosmografie, bij Vechten moet hebben gelegen.⁸ Samuel Muller Fz., die in 1874 gemeentearchivaris van het Utrechts stadsarchief werd, beklagde zich echter over de slechte documentatie van de opgravingen. Tijdens de opgravingen was namelijk geen deskundig toezicht aanwezig geweest. De begeleiding was geschied door enkele legerofficieren. Een van hen was verantwoordelijk voor de archeologische vondsten, maar er waren geen metingen verricht en er was geen fatsoenlijk verslag geschreven. Er is alleen een brief van officier Marella aan Conrad Leemans, na Reuven directeur geworden van het Rijksmuseum van Oudheden, en een kort artikel van graaf Maurin Nahuys te vinden. Op initiatief van het PUG werd daarom tussen 1892 en 1894 een nieuw onderzoek naar Fort Vechten uitgevoerd, onder leiding van Muller zelf. Het was een grote onderneming waar het PUG 5.000 gulden voor vrijmaakte en die organisatorische steun kreeg van het Rijksmuseum van Oudheden.⁹ Er werd veel Romeins materiaal gevonden, waaronder sandalen, een Venusbeeld, fibulae en veel aardewerk (Afb. 2).¹⁰ Het onderzoek dat in de eerste helft van de negentiende eeuw naar de Romeinen in Utrecht werd verricht, was niet zozeer gericht op begrip van de forten en wegen als grens, maar meer op het functioneren als contactzone. Het verval van de Bataafse mythe betekende ook verdwijning van de militaire focus op de Romeinse aanwezigheid in Utrecht. Het woord 'grens' komt dan ook weinig voor in de negentiende-eeuwse archeologische rapporten, en 'limes' al helemaal niet. De materiële vondsten werden daarentegen gecontextualiseerd met de Romeinse reiskaart, de Peutingerkaart, zoals eerder ook gebruikelijk was in de vroegmoderne literatuur. Naast de teksten van Tacitus en Caesar was dit een

van de enige geschreven bronnen. Hoewel er veel oproepen werden gedaan tot institutionalisering van het onderzoek naar de Romeinen, bleef een systematische aanpak uit. Het is tekenend dat het Romeinse fort bij Vechten per ongeluk werd gevonden en dat een gedetailleerd rapport uitbleef. In Duitsland daarentegen zien we de opmaat naar een structurelere aanpak in de oprichting van de Reichs-Limeskommission (RLK) in 1871, waarbij niet alleen de term 'limes' werd geïntroduceerd, maar ook het 'grensdenken' in de Duitse literatuur.¹¹

Een terugkeer naar een militaire interpretatie van Romeins Utrecht

Tijdens het interbellum keert de militair-politieke interpretatie van het Romeinse verleden in Utrecht weer terug. Het 'grensdenken', dat juist tijdens de Eerste Wereldoorlog zo'n cruciale rol heeft gespeeld, beïnvloedt de manier waarop Romeins Utrecht wordt begrepen. Ook komt het begrip 'limes' van Duitsland overwaaien naar Utrecht en de rest van Nederland, waarmee het 'grensdenken' wordt geconceptualiseerd en verder geconsolideerd. Parallel aan deze ontwikkeling maakt Utrecht een institutionaliseringslag mee, zowel in termen van organisatie als wat betreft verslaglegging. Hoewel er al in de negentiende eeuw sprake was van professionele archeologie, werd pas in 1910, met het lectoraat Archeologie en haar hulpwetenschappen van prof. dr. Abraham Rutgers van der Loeff, een academische studie archeologie in Utrecht gevestigd. Van der Loeff werd na zeven jaar opgevolgd door Gerard van Hoorn, onder wiens leiding de archeologie een belangrijke ontwikkelingsslag maakte. In het Utrechts Academisch Statuut van 1921 werd bepaald dat archeologie een verplicht onderdeel werd van het kandidaatsexamen Oude Letteren en Kunstgeschiedenis.¹² Van Hoorn richtte ook het Utrechts Archeologisch Instituut op en begon met de aanleg van een schervencollectie. Parallel aan deze professionalisering richtte hij zijn aandacht op de zoektocht naar het castellum Trajectum.

De aanwezigheid van Romeinse oudheden in Utrecht was op informeel niveau bekend, zoals tijdgenoot en collega Robert De Maeyer stelt: 'Van oudsher is het aan ingewijden bekend dat men in het hart van Utrecht niet diep graven kan zonder schreven van Romeinsch vaatwerk te vinden'.¹³ Toch ontbrak er nog altijd een systematische uiteenzetting in de periode voor de jaren 1920. Een misdaad, zo stelde Van Hoorn, die aan de hand van meerdere overzichtswerken het geringe materiaal probeerde te beschermen tegen in de vergetelheid raken. In de museumgids die hij als conservator van de collectie van oudheden van het PUG maakte, herhaalde hij de eerdere gevoelens van Scheltema, Reuven en Muller, over het gemis van systematische financiële steun bij het onderzoek naar oudheden. Tot dan toe was er weinig gevonden in Utrecht dat concreet bewijs gaf voor de aanwezigheid van dat andere castellum, Trajectum. Net zoals we zagen bij De Meern, en initieel bij Vechten, werd de Romeinse geschiedenis in de stad Utrecht niet begrepen in termen van militaire geschiedenis, maar eerder als handelscontact. Van Hoorn benadrukte daarbij het culturele karakter van de vondsten: 'De kunstwaarde van deze voorwerpen is, over het algemeen, niet groot; daarentegen hebben zelfs gewone voorwerpen, voor het dagelijks gebruik bestemd, geschiedkundige waarde, omdat ze ons iets vertellen van een tijd, waarover weinig geschreven berichten bestaan'.¹⁴ Deze vondsten zeggen iets, zo stelt hij, over het leven van de verschillende gemeenschappen in de Romeinse periode. De nieuwe generatie maakte grote stappen, zowel bij Vechten, De Meern als in Utrecht, en deze nieuwe vondsten waren van fundamentele betekenis voor de opkomst van het 'grensdenken' in de Utrechtse geschiedenis. Misschien wel de grootste ontdekking was de vondst van de fundamenten van een castellum bij Vechten door Jan Hendrik Holwerda en Auguste Remouchamps, respectievelijk directeur en conservator van het Rijksmuseum van Oudheden. Eigenlijk

zouden deze opgravingen al in 1914 beginnen, maar door de Eerste Wereldoorlog moest de moderne, bovengrondse, verdedigingslinie in paraatheid blijven, waardoor pas in 1922 begonnen kon worden. Aanvankelijk leek ook deze opgraving weinig op te leveren, maar gaandeweg werden er fundamenten gevonden van niet één, maar drie legerkampen die over elkaar heen waren gebouwd.¹⁵ Naast de fundamenten werden er veel potscherven, munten en handelswaar gevonden, die duiden op een groot handelsnetwerk waarmee Vechten verbonden was.

De vondsten bij Vechten hebben Van Hoorn geïnspireerd om gebruik te maken van het momentum en op zoek te gaan naar Trajectum. Net als bij De Meern werden votiefstenen gevonden, aan het einde van de Maliebaan, de Hamburgerstraat en net buiten de Weerdpoort.¹⁶ Zijn artikel in het *Jaarboek Oud-Utrecht* van 1926, 'Romeinse Oudheden uit Traiectum', wakkerde de wetenschappelijke interesse in Utrechtse oudheden aan. Van Hoorn opent zijn bijdrage met een korte bespreking van zijn bezoek aan het Centraal Museum. Op romantische wijze beschrijft hij hoe de oudste voorwerpen van Utrecht tot leven komen in de 'schemering der kelderatmosfeer'.¹⁷ Het is alsof de archeoloog de lezer uitnodigt om naar het museum te komen en de scherven en beeldjes te aanschouwen in het dansende nachtlucht van een brandende fakkel die schaduwen werpt op de muur, zoals Goethe ooit voorstelde. Van Hoorn signaleert dat de geringe aandacht die archeologie in Utrecht toch al krijgt slechts gericht is op de vondsten uit Vechten. Vechten zou juist inzicht moeten geven in de potentie van enkele andere gebieden in en rondom Utrecht, het werpt een 'flitslicht [...] op de verbreiding [van de Romeinse] cultuur in deze streken'.¹⁸ Het artikel is geschreven in de geest van Victor de Stuers' kritische essay over de monumentenzorg en het museumbeleid in Nederland, en kan worden beschouwd als een 'Utrecht op zijn

smalst', omdat het de nadruk legt op verloren archeologische en architectonische kennis. 'Leerzaam is een bezoek aan de opgravingen bij Vechten; wanneer men ziet hoe de onderzoekers daarbij uit sporen van vergaen hout en uit verschillend samengestelde aarde hun gevolgtrekkingen moeten maken, wordt het duidelijk dat men van geen enkele grondwerker of opzichter bij de bouwwerken in onze stad kan verwachten dat zij tijdens het werk de bewijzen van vroegere bewoning zullen opmerken en registreren.'¹⁹ Twee jaar later, in 1929, publiceert Van Hoorn een opvolgend artikel in het *Jaarboek Oud-Utrecht*.²⁰ Ditmaal was de bouw van een nieuw gebouw ten zuiden van de Domtoren gezegend met een alerte opzichter, die na het vinden van enkele scherven Van Hoorn inschakelde om de voorwerpen te analyseren en over te brengen naar het PUG. Ook werden er verschillende putten ontdekt. Voor het eerst klinkt Van Hoorn zeker van zijn zaak;

het Romeinse Traiectum moet in Utrecht worden gezocht, en wel in de binnenstad. Aan het einde van het jaar werd het Domplein opengebrouwen om tramlijn 4 te verleggen. Van Hoorn greep meteen zijn kans en verzocht om van de gelegenheid gebruik te maken en wat dieper te boren.²¹ Jan Hendrik Holwerda begaf zich snel naar de archeologische site, maar gaf al snel een negatief advies voor verder onderzoek. Tien jaar later zou historicus Willem Schuylenburg hierover zeggen: 'Men meende dat Dr. J.H. Holwerda uit Leiden de meest deskundige op dit gebied was. Deze werd dan ook uitgenodigd om te komen, daalde in de put af, maar "zag niet veel" van waarde. Hij gaf een paar trappen tegen de put en ontraaide verder te graven omdat dit kostbaar was en er toch niets bijzonders zou worden gevonden'.²² Archeologen Tarq Hoekstra en Simon Wynia meenden dat Holwerda's geringe enthousiasme te wijten was aan jaloezie en het niet willen toegeven dat er een

Romeins Utrecht had bestaan. Saillant detail is dat Van Giffen in een conflict was beland met zijn oud-leermeester Holwerda, in eerste instantie vanwege methodologische verschillen, maar dit onttaarde in persoonlijke aanvallen.²³ Naast zijn positie in Utrecht had Van Hoorn ook een lectoraat in Groningen. Hij wendde zich tot de Groningse archeoloog Van Giffen nadat Holwerda de site afdeed. Met de snelheid waarmee Holwerda de site afdeed, concludeerde Van Giffen dat de vindplaats op het Domplein potentie had. Al snel werden er waterputten en stenen met Latijnse inscripties gevonden. Diepgravend onderzoek zou echter nog tot de tweede helft van de jaren 1930 op zich laten wachten vanwege gebrek aan geld (Afb. 3). Over de daaropvolgende ruzies is veel geschreven, met name over het conflict tussen Van Giffen en de Utrechtse hoogleraar Grieks Carl Wilhelm Vollgraff. Voor nu volstaat het om te zeggen dat tegen het begin van de Tweede Wereldoorlog de Romeinse aanwezigheid in Utrecht onomstotelijk bewezen was.²⁴ De vondst van de fundamente van de castella bij Vechten en in de binnenstad van Utrecht hadden grote impact op de beeldvorming van Romeins Utrecht. Hoewel alledaagse objecten zoals munten en handelswaar het economische belang van de forten bekrachtigden, benadrukten de auteurs van de archeologische rapporten vooral het militaire karakter. De locaties van de castella werden gezien als militair strategisch en het woord 'grens' begon in zwang te raken. Ook de historische context waarin deze nieuwe vondsten plaatsvonden lijkt van groot belang voor de interpretatie. De eerdergenoemde Eerste Wereldoorlog vertraagde niet alleen de opgraving, maar had ook een mentale indruk achtergelaten. Jan Romein verbeeldde in 1939, geheel foutief, een Romeins-Germaanse loopgravenoorlog langs de Rijn.²⁵ Daarmee echode Romein zijn Duitse tijdgenoten die een continuïteit zagen tussen de Romeinen en Germanen en het Kultur und Zivilisation-vertog dat een eeuwenoude, onverenigbare, tegenstel-

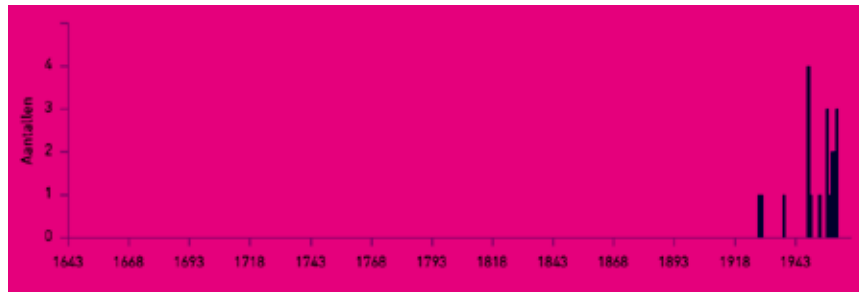
ling kende tussen Noord- en Zuid-Europa. De Duitse historicus Herman Hefele zei: 'Durch die deutsche Seele zieht noch heute wie durch das deutsche Land der alte Limes, und unter dem gleichen Himmel und im gleichen seelischen Raum lebt neben der deutschen die römische Wirklichkeit'.²⁶ De limes werd gezien als een militaire versterking van een mentale samenstelling. Het is pas in deze periode dat wij van een opkomst van het begrip 'limes' mogen praten. In Nederlandse dagbladen kan zelfs vanaf het einde van de Tweede Wereldoorlog worden gesproken van systematisch gebruik van de term (Afb. 4). De militaire en mentale betekenis blijven echter aan het begrip verbonden. Daarmee wordt definitief afscheid genomen van de ruimere cultureel-economische interpretatie van Romeins Utrecht.

Besluit

Toen de Bataafse mythe uit het culturele geheugen verdween, ontstond er ruimte voor een herinterpretatie van de Romeinse Tijd. Gelijkijdig met deze verandering, maar niet als gevolg van, ontstond er een roep onder archeologen in Utrecht om systematisch archeologisch onderzoek. Hierbij nam men stilaan afscheid van een historiografie louter gebaseerd op geschreven bronnen en gingen Utrechtse archeologen materiële objecten als primair bronnenmateriaal gebruiken om eerdere verhalen uit het verleden op waarheid te toetsen. Dit betekende dat het militaire narratief van de Bataafse mythe plaatsmaakte voor een geschiedenis van sociale, culturele en economische interactie op basis van de gevonden scherven, munten en goederen. De prijsvraag die het PUG uitschreef in 1842 is wellicht het mooiste voorbeeld van deze transformatie. De inzendingen beroepen zich op recente vondsten en maken maar mondjesmaat gebruik van de teksten van Caesar en Tacitus, en spreken uitgebreid over handelscontacten tussen de Friezen en Romeinen op Utrechtse bodem. De historische conceptualisatie van de Romeinen in Utrecht was wat wij vandaag de dag een

3 Gezicht op de opgravingen op het Domplein in 1933. COLLECTIE FOTOGRAFISCHE DOCUMENTEN HET UTRECHTS ARCHIEF, CAT.NR. 42590.

4 Grafiek van de frequentie van het gebruik van de combinatie van de begrippen 'romeins' en 'limes' door de jaren heen, in de kranten uit de periode 1846 tot heden, die zijn gedigitaliseerd op Delpher.nl.

'grensland' zouden noemen. Een concept dat meer gericht is op creolisering en uitwisseling in plaats van tegenstellingen en harde lijnen. Hoewel de archeologie de eerste stappen zette als een onafhankelijke studie met een eigen methodologie, leek een systematische aanpak steeds niet van de grond te komen. Er werd veel geschreven over slechte financiering en trage centralisatie. Dit wordt vooral pijnlijk duidelijk tijdens de werkzaamheden aan de verdedigingslinie in Vechten, waar belangrijke vondsten werden gedaan bij het graafwerk, die niet werden opgeschreven door gebrek aan kennis. Het is een pijnlijk, maar helder voorbeeld waaruit blijkt dat het archeologische werk in negentiende-eeuws Nederland verre van staatsgesponsorde propaganda was, zoals nogal eens wordt beweerd, maar eerder een ongeleid en moeizaam groeiproces meemaakte. Dankzij het PUG en het Rijksmuseum van Oudheden kwam hier rond 1900 verandering in. Deze instituten hebben op eigen kosten de verzoeken van Scheltema en Reuvens weten uit te voeren en met de opgravingen van de castella in Vechten, De Meern en de Utrechtse binnenstad een centrale rol gespeeld in de kennisvorming van Romeins Utrecht. Juist toen het archeologische onderzoek professionaliseerde, begon de Eerste Wereldoorlog. In deze context keerde de primair militaire interpretatie, die eerder ook bij de Bataafse mythe aanwezig was, opnieuw terug, ditmaal in de vorm van de 'limes'.

Tegenwoordig wordt deze militaire interpretatie steeds vaker bevraagd en roepen onderzoekers op om Romeins Utrecht weer als grensgebied te begrijpen. Het project Constructing the Limes aan de Universiteit Utrecht, dat in 2021 van start is gegaan, heeft bijvoorbeeld als doelstelling de onderbelichte culturele uitwisseling langs de limes te onderzoeken. Zo wordt er plaatsgemaakt voor een breder begrip van de Romeinse aanwezigheid, waarbij naast de militaire aanwezigheid, ook de sociaal-culturele interactie wordt benadrukt.

David van Oeveren is als promovendus aan de Universiteit Utrecht verbonden aan het onderzoeksproject Constructing the Limes de Universiteit van Utrecht. Hij bestudeert de institutionalisering van archeologisch onderzoek in Nederland tussen 1815 en 2020. Voorheen doceerde Van Oeveren aan de Universiteit van Maastricht.

BRONNEN

- De Maeyer 1935** ► R. De Maeyer, Recensie van Van Giffen/Vollgraff/Van Hoorn, Opgravingen op het Domplein te Utrecht, in: *L'Antiquité Classique* 4 (1935) 1, 284-286.
- Dietler 1994** ► M. Dietler, "Our Ancestors the Gauls": Archaeology, Ethnic Nationalism, and the Manipulation of Celtic Identity in Modern Europe, *American Anthropologist* 96 (1994) 3, 584-605.
- Heijne 2009** ► N. Heijne, 'Het geheim van de schervencollectie Van Hoorn. Onderzoek naar de archeologische collectie van het Universiteitsmuseum Utrecht', *Tijdschrift voor mediterrane archeologie* 21 (2009) 41, 34-38.
- Hefele 1927** ► H. Hefele, "Die römische Wirklichkeit", in: J. Kösel en F. Pustet (red.), *Wiederbegegnung von Kirche und Kultur in Deutschland*, München 1927.
- Hoekstra/Wynia 1997** ► T.J. Hoekstra en S.L. Wynia, 'Dan zullen velen juichen', in: R. van der Eerden e.a. (red.), *1950 jaar Romeinen in Utrecht*, Utrecht 1997.
- Van Hoorn 1926** ► G. van Hoorn, 'Romeinse Oudheden uit Trajectum', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1926), 26-34.
- Van Hoorn 1928** ► G. van Hoorn, (red.), *Gids door de verzameling van Nederlandsche en Romeinse oudheden van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in het Centraal-Museum te Utrecht*, Utrecht 1928.
- Van Hoorn 1928** ► G. van Hoorn, 'Romeinse Oudheden uit Trajectum II', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1928), 21-25.
- Van Hoorn 1935** ► G. van Hoorn, 'Romeinse Oudheden uit Trajectum III', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1935), 23-29.
- Kalee 1983** ► C.A. Kalee, 'Opgravingen op de Hoge Woerd in De Meern, 1830-1973', *Officieel orgaan van de Historische Vereniging Vleuten, De Meern, Haarzuilens* (1983), 120-122.
- Kloosterman/Polak 2010** ► R.P.J. Kloosterman en M. Polak, 'De Romeinse nederzetting Fectio bij Fort Vechten: Kartering van opgravingen en bodemverstoringen', *Auxiliaria* 7 (2010) 1.
- Leemans 1869** ► C. Leemans, 'Drei neu entdeckte römische Inschriften', *Bonner Jahrbücher* (1869), 160-164.
- Moschek 2010** ► W. Moschek, *Der Römische limes: Eine Kultur- und Mentalitätsgeschichte*, Spiers 2010.
- Muller 1895** ► S. Muller, Verslag over de opgravingen van Romeinse oudheden te Vechten, gedaan op kosten van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in de jaren 1892-1894, Utrecht 1895.
- Ottenheym 2022** ► K. Ottenheym, 'De "herontdekking" van de Romeinse limes in de 16e eeuw', *Burgen und Schlösser - Zeitschrift für Burgenforschung und Denkmalpflege* 63 (2022) 3, 139-146.
- Reuvens 1826** ► C.J.C. Reuvens, 'Oudheidkundige Berichten. Overzicht van nieuwlings gevonden Romeinse en Germaansche Oudheden', *Antiquiteiten*, derde deel, eerste stuk (1826), 134-175.
- Romein 1939** ► J. Romein, *Gegist bestek. Aspecten van drie jaar Wereldbestel*, Utrecht 1939.
- Scheltema 1823** ► J. Scheltema, *Geschied en letterkundig mengelwerk: derde deel*, Utrecht 1823.

- Scheltema 1824** ► J. Scheltema, 'Iets over den tegenwoordige staat der twee Romeinse burgen, of legerplaatsen, in de nabijheid van Utrecht', *Almanak voor de studenten aan de Akademie te Utrecht voor het jaar 1824*, 99-108.
- Verhart 2022** ► L. Verhart, *Parallele sporen. Een dubbelbiografie over de archeologen Jan Hendrik Holwerda (1873-1951) en Albert Egges van Giffen (1884-1973)*, Utrecht 2022.
- Van der Woud 1998** ► A. van der Woud, *De Bataafse Hut. Denken over het Oudste Nederland (1750-1850)*, Amsterdam 1998.

NOTEN

- 1 Dietler 1994, 584.
- 2 Scheltema 1823, 10.
- 3 Van der Woud 1998, 53.
- 4 Utrechtsche Courant, 22 jan. 1841.
- 5 Scheltema 1924, 108.
- 6 Reuvens 1826, 137.
- 7 Het Utrechts Archief, toegang 713-11, inv. 251, 1841-1843, 241-258.
- 8 Leemans 1869, 160-164.
- 9 Muller 1895, 7.
- 10 Muller 1895, 17-18.
- 11 Moschek 2010, 24-25.
- 12 Kalee 1983, 120.
- 13 Heijne 2009, 285.
- 14 Van Hoorn 1928, 5.
- 15 Muller 1895.
- 16 Van Hoorn 1828, 24-2.
- 17 Van Hoorn 1926, 26.
- 18 Van Hoorn 1926, 26.
- 19 Van Hoorn 1926, 27.
- 20 Van Hoorn 1928, 11.
- 21 Hoekstra/Wynia 1997, 128.
- 22 Hoekstra/Wynia 1997, 129.
- 23 Verhart 2022, 182.
- 24 Hoekstra/Wynia 1997.
 - o Romein 1939, 38.
- 26 Hefele 1927, 196.